

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Summer 2025, No. 62

Explanatory Analysis of Surah Fajr with Emphasis on Aesthetics

Kamal Keshavarzi¹

1. Assistant Professor, Arabic Literature Department,
International University of al-Mostafa (s), Qom, Iran.
k_keshavarzi@miu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	The content beauty of a text refers to those beauties that are explainable in the linguistic and rhetorical formats of various parts of that text and specifically deals with the analysis of the beautiful content of the work. The present writing, focusing on Surah Fajr, seeks to analyze the interpretation of the beautiful content of this Surah. The main issue of this research is the latent nature of these beauties in the different layers of the Surah. Since the aesthetic analysis of the Quran helps to better understand its miracle, its understanding and its interpretation, the purpose of this topic becomes more apparent than ever. This research has been formed by the method of content analysis and by expressing the relationship between the various themes of the Surah. In this regard, the extensive content beauty of the initial oaths, the existence of the art of expansion and linguistic emotions, the relationship of this section with other sections, the content of the answer to the oath, and the general content of the Surah have been analyzed. Then, interpretive beauties based on linguistic and rhetorical aesthetic issues are explained in the sections of containing the lesson, trials, and resurrection.
Date of received: 2025/01/08	
Date of modified: 2025/05/04	
Date of accepted: 2025/09/06	
Keywords	Surah Fajr, literary interpretation, content beauty, aesthetic analysis.
Cite this article:	Keshavarzi, Kamal (2025). Explanatory Analysis of Surah Fajr with Emphasis on Aesthetics. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (2). 225-248. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The content beauty of a text is that category of beauties that can be explained in the linguistic and rhetorical forms found in the various sections of that text; the domain of the discussion is Surah Fajr. The main issue of this writing is the hidden nature of this category of beauties. The aim is to help analyzing content beauty to understand the miracle. The importance of this issue is that, no independent research has been conducted on content beauty in any of the surahs of the Quran, while this category has significant manifestations in the writings of Shiite and Sunni commentators. The hypotheses of this research are as follows: 1. The beautiful content of the oaths is expressed in the form of hidden similes, emphasis and existing references intends for the content of the entire Surah. 2. The beauty of the lessons and resurrection sections is expressed in the form of expressing emotions and resulting influence on the various states of the audience. The main question: What is the beauty of the content of Surah Fajr? Previously, Zamakhshari, in his exegetical treatise on Surah Kauthar, Sayyid Qutb, Allamah Ma'rifat and Sayyid Qutb have had scattered discussions on this issue.

Methodology

The text of this writing is formed by the method of content analysis and expressing the relationship between the contents in this Surah, and in the form of the beauty of the extensive content of the initial oaths and the existence of the art of expansion and linguistic emotions, the relationship of this section with other sections and the content of the answer to the oath and the general content selected in this Surah, is analyzed, then it continues in the form of explaining the interpretative beauties based on linguistic and rhetorical aesthetic in the discussions of the lessons, trials and resurrection sections.

Discussion

The content beauties of Surah Fajr are expressed in the form of verses of oaths, lessons, trials and verses of resurrection. In this regard, aesthetic discussions have been used in literary, linguistic and rhetorical formats. The verses of oaths, in the form of dawn and the ten nights and the course and movement of the night itself, create a background for creating a spirit of transformation in the audience, and Allah Exalted, by asking the question (Is therein an oath for the owner of intellect?), makes him think and prepares him to present the verses of lessons. Allah Exalted prepares the audience to perceive a great idea called the keep in the mind the (condition of the) test in all states of life (from wealth to poverty). He considers an arrogant view of wealth as leading to punishment and warns him against an arrogant view regarding to the wealth and a disgraceful view towards the moments of poverty. However, the human species needs to be corrected in their outlook (As for man, if his Lord afflicts him with honor and favor, he will say, "My Lord honored me," and as for him, if he is afflicted with restricted favor, he will say, "My Lord disgraced me." The problem with this type of perspective is twofold: inattention to social issues and the pain of poverty in society, and inattention to the Resurrection. These two social diseases can be cured by paying full attention to verses 17 to 30 of this Surah, by paying full attention to the creation of the necessary emotions in the form of the presence of the Resurrection, the presence of the Lord, and the existence of people with a secure soul .

The expression of this content has been explained using the semantic reinterpretation of

aesthetic discussions in linguistic, literary, and rhetorical formats. Attention to the syntactic and meaningful styles of “Connective word “F”, the omission of the oath answer in verses 1 to 14, the explanation of Zamakhshari's opinion on the order of the content of verses 15 and 16 on the verses of the lessons, attention to the rhetorical styles of the expansion and continuity present in the present tense verbs in verses 17 to 20 of this surah have created the basis for a content aesthetic analysis.

Conclusion

The linguistic beauty of the form of oaths, the analysis of the answer to the omitted oath and its aesthetic meaning, the style of questioning and the linguistic beauty hidden in Allah's dialogue with the audience are among the content beauties of the oaths section. The form of the beauty of the extensive content of the early oaths and the existence of the art of expansion and linguistic emotions, the relationship of the aforementioned oaths with other sections and the content of the answer to the oath were analyzed. The hidden nature of this category of beauties continued in the form of expressing the content beauties of the subsequent sections, and the deep content of the verses of lessons and verses of trials was expressed in the form of explaining the meaning of the repetition of trial and the repetition of the word of saying. Paying attention to the beauty of the styles of verbal sentences with the present tense indicating the continuation of the climax of the reason for the reprimand of the ungrateful person, it explained. Since the aesthetic analysis of the Quran helps to understand the miracle, this writing came close to the goal of this topic.

References

- *The Holy Quran* (2004). Translated by Hussein Ansarian. Qom: Osweh. [In Persian]
- Abu al-Sa'ud, Muhammad bin Muhammad (n.d). *Ershad al-'Aql al-Salim ela Mazaya al-Qoran al-Karim (Guidance of the Sound mind to the advantages of the Holy Quran)*. Beirut: Daar Ehya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Abu Maziriq, Ahmad Abdul Salam (2011). *Ershad al-Hayran ela Tawjihah al-Qoran (Guidance of the wondering one to the Guidance of the Quran)*. Beirut: Dar al-Madaar al-Islami. [In Arabic]
- Al-Daruza, Mohammad 'Ezza (2000). *Al-Tafsir al-Hadith Tartib al-Sowar Hasab al-Nozul (the Modern Exegesis in the order of Suras according to Revelation)*. Beirut: Daar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Al-Hosseini, Sayyed Jafar Sayyed Baqir (1992). *Asaalib al-Badi' fi al-Qoran (Innovative methods in the Qur'an)*. Tehran: Institute for Publishing and Distribution. [In Arabic]
- Al-Husaini, Sayyed Ja'far Sayyed Baqer (2008). *Asaalib al-Badi' fi al-Qoran (Innovative methods in the Qur'an)*. Qom: Bostan Kitab. [In Arabic]
- Al-Zarkashi, Badr al-Din Muhammad bin Abdullah (1955). *Al-Borhan fi 'Olum al-Qoran (the Proof in the Sciences of the Qur'an)*. Beirut: Daar Ehya al-Kotob al-Arabiya. [In Arabic]
- Bahrani, Hashim bin Suleiman (1994). *Al-Borhan (The argument)*. Qom: Al-Ba'that Institute for Islamic Studies. [In Arabic]
- Center for Quranic Culture and Education (2003). *Daayeratol-Ma'arefe Qorane Karim (Encyclopedia of the Holy Quran)*. Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Faraabi, Abu Nasr (1995). *Aaraae Ahl al-Madinah al-Fadelah wa Modadatoha (Opinions of the people of Excellent Al-Madinah and its Around)*. Beirut: Al-Hilal Library. [In Arabic]

- Hashemi, Seyyed Ahmad (2002). *Jawaher al-Belaghah (The jewel of rhetoric)*. Qom: Management Center of Qom School of Science. [In Arabic]
- Hashemi, Seyyed Ahmed (2017). *Jawaher al-Belaghah (The jewel of Rhetoric)*. Qom: Al-Edarah al-'Olya lel-Hawzat al-'Elmiah. [In Arabic]
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (1999). *Al-Tahrir wa al-Tanwir (the Writing and Enlightening)*. Beirut: Al-Tarikh Al-Arabi Institute. [In Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad (2008). *Tartibe Maqaees al-Loghah (Arrangement of Vocabulary Standards)*. Arrangement and revision: Ali al-Askari Haidar al-Masjidi. Tehran: Center for Studies of the al-Hawza and the University. [In Arabic]
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1985). *Al-Najat men al-Ghargh fi Bahr al-Dalalat (the Salvation from Drowning in the Sea of Misguidances)*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Ja'fari, Mohammad Taqi (2011). *Zibaei wa Honar az Didgaah Eslam (Beauty and art from the perspective of Islam)*. Tehran: Allameh Jafari Works Compilation Foundation. [In Arabic]
- Kharghani, Hassan (2015). *Qoran wa Zibashenasi (the Quran and Aesthetics)*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian]
- Khuei, Seyyed Abulqasem (n.d). *Al-Bayan fi Tafsir al-Qoran (the Expression in the Commentary of the Quran)*. Qom: The Institute for Revival of Imam Al-Khuei's Works. [In Arabic]
- Ma'refat, Mohammad Hadi (1991). *Al-Tamhid fi 'Olum al-Qoran (the Preparation in the Sciences of the Qur'an)*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser and colleagues (1992). *Tafsire Nemuneh (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Daar al-Kitab al-Eslamiah. [In Persian]
- Mo'in, Mohammad (1981). *Farhange Farsi (Persian Dictionary)*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mughniyeh, Mohammad Javad (2003). *Al-Tafsir al-Kashif (the Discover Exegesis)*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
- Qaiminia, Alireza (2011). *Ma'nashenasie Shenakhtie Qoran (Cognitive semantics of the Quran)*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Qomi, Abbas (1993). *Safinah al-Bahar (the Ship of the Seas)*. Qom: Osveh. [In Arabic]
- Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1991). *Mofradat Alfaz al-Qoran (Vocabulary words of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Shamia. [In Arabic]
- Sayyed Qutb (2004). *Fi Zelal al-Qoran (In the shadows of the Qur'an)*. Beirut: Dar al-Sharouq. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Majma' al-Bayan le-'Olum al-Qoran (the Collection of the Expression for the Sciences of the Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. [In Arabic]
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (the Criterion in the Exegesis of the Quran)*. Beirut: Al-A'lami Institute. [In Arabic]
- Taleqani, Seyyed Mahmoud (1983). *Partoe az Qoran (A ray from the Qur'an)*. Tehran: Publishing Company. [In Persian]
- Vakilian, Manouchehr (2002). *Raweshha wa Fonune Tadrise (Methods and Techniques of Teaching)*. Tehran: Payam Noor University. [In Persian]
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar (1986). *Al-Kashshaf 'an Haqaeq Ghawamed al-Tanzil wa 'Oyun al-Aqawil fi Wojuh al-Tavil (the Most Discoverer of the Ambiguous facts of the Revelation and the Springs of the Sayings in the Aspects of Interpretation)*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / الصيف ١٤٤٧ / العدد ٦٢

التحليل التفسيري لسورة الفجر مع التأكيد على علم الجمال

كمال كشاورزي^١

١. أستاذ مساعد، قسم الأدب العربي، جامعة المصطفى صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ العالمية، قم، إيران.

k_keshavarzi@miu.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يُطلق الجمال المحتوي لنص على تلك الجماليات التي يمكن بيانها في القوالب اللغوية والبلاغية لأقسام ذلك النص المختلفة، ويتناول بشكل محدد تحليل المحتوى الجميل للأثر. تسعى هذه المقالة بمحورية سورة الفجر إلى تحليل تفسير المحتوى الجميل لهذه السورة. المسألة الأساسية لهذا البحث هي انحصار هذه الجماليات في طبقات السورة المختلفة. بما أن التحليل الجمالي للقرآن يساعد على فهم أفضل لإعجازه وفهمه وتفسيره، يتضح هدف هذا الموضوع أكثر فأكثر. تشكل هذا البحث بمنهج تحليل المحتوى وبيان العلاقة بين مضامين السورة المختلفة. في هذا السياق، حُلّل الجمال المحتوي الواسع للأقسام الابتدائية، ووجود صنعة الاتساع والانفعالات اللغوية، وعلاقة هذا القسم بالأقسام الأخرى، ومحتوى جواب القسم والمحتوى الكلي للسورة. ثم تُبيّن الجماليات التفسيرية المبنية على المباحث الجمالية اللغوية والبلاغية في أقسام العبرة والابتلاءات والمعاد.
تاريخ الإستلام: ١٤٤٦/٠٣/٠١	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٦/٢٨	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٨/٠١	
الألفاظ المفتاحية	سورة الفجر، التفسير الأدبي، الجمال المحتوي، التحليل الجمالي.
الاقتباس:	كشاورزي، كمال (١٤٤٦). التحليل التفسيري لسورة الفجر مع التأكيد على علم الجمال. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (٢).
رمز DOI:	DOI: ?? . ٢٣٥ - ٢٤٨
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۶۲

تحلیل تفسیری سوره فجر با تأکید بر زیباشناسی

کمال کشاورزی^۱

۱. استادیار، گروه ادبیات عرب، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

k_keshavarzi@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۴۸-۲۲۵)	زیبایی محتوایی یک متن، به آن دسته از زیبایی‌هایی اطلاق می‌شود که در قالب‌های زبانی و بلاغی بخش‌های گوناگون آن متن تبیین‌پذیر است و به طور مشخص به تحلیل محتوای زیبای اثر می‌پردازد. نوشتار حاضر با محوریت سوره فجر، در پی تحلیل تفسیر محتوای زیبای این سوره است. مسئله اصلی این پژوهش، نهفتگی این زیبایی‌ها در لایه‌های مختلف سوره است. از آنجا که تحلیل زیباشناختی قرآن به درک بهتر اعجاز و فهم و تفسیر آن کمک می‌کند، هدف این موضوع بیش‌ازپیش آشکار می‌شود. این پژوهش با روش تحلیل محتوایی و با بیان ارتباط میان مضامین گوناگون سوره شکل گرفته است. در این راستا، زیبایی محتوایی گسترده سوگندهای ابتدایی، وجود صنعت اتساع و هیجانات زبانی، ارتباط این بخش با بخش‌های دیگر، محتوای جواب قسم و محتوای کلی سوره تحلیل شده است. سپس زیبایی‌های تفسیری مبتنی بر مباحث زیباشناختی زبانی و بلاغی در بخش‌های عبرت‌آموز، ابتلائات و معاد تبیین می‌گردد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹	سوره فجر، تفسیر ادبی، زیبایی محتوایی، تحلیل زیباشناختی.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹	
واژگان کلیدی	
استناد:	کشاورزی، کمال (۱۴۰۴). تحلیل تفسیری سوره فجر با تأکید بر زیباشناسی. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۲). ۲۴۸-۲۲۵.
کد DOI:	DOI: ??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

افزون بر زیبایی‌های ادبی و زبانی، شناخت روح کلی معنایی در سوره‌های قرآن از جمله مباحثی است که در میان برخی مفسران نظیر سعید حوئی در *الاساس فی التفسیر* و محمود بستانی در *التفسیر البنایی* مورد توجه ویژه است، در ورای این روح کلی، دو گونه از زیبایی قابل رصد است، گونه اول زیبایی انسجام آیات و هندسه سوره است که در مقاله دیگری به آن رسیدگی شده است.^۱ گونه دوم از اقسام زیبایی سخن، در این مجال، زیبایی محتوای آن است،^۲ این قسم از زیبایی بر اساس برخی از مولفه‌ها قابل بازخوانی و کشف است که گاهی به زیبایی برآمده از تمام زیبایی‌های موجود در متن برمی‌گردد و گاهی به گونه ویژه از متن کشف و تبیین می‌شود. نشانه‌هایی از مولفه‌های مورد نظر در سخن مفسران و دانشمندان علوم قرآنی وجود دارد؛ اما به گونه برجسته مورد توجه واقع نشده است؛ به عنوان مثال از این نوع زیبایی در رساله زمخشری پیرامون سوره «کوثر» اشاره شده است.^۳ تبیین زیبایی موجود در مثلث معنایی «اعطاء»، «دستور به نماز» و «گزارش حقیقی و موکد ابتر بودن دشمن پیامبر ﷺ»، علاوه بر زیبایی‌های بلاغی و زبانی، در نگاه زمخشری دارای زیبایی دیگری است که با توجه به روح کلی موجود در سوره قابل کشف است.^۴ هرچند از آن زیبایی به صورت مشخص و صریح نامی نمی‌برد؛ اما همان گونه که روشن است و از عبارات ایشان به دست می‌آید این زیبایی غیر از آن است که به زیبایی واژگانی نظیر کوثر^۵ و زبانی نظیر تعلیل موجود در «إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ»^۶ و بلاغی نظیر استعاره موجود در «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ»^۷ اختصاص دارد. برای توضیح بیشتر لازم است گفته شود طرح کلی محتوای موجود در سوره کوثر از آن رو قابل تحلیل زیباشناختی است که در موقعیت سخن ناسزایی که توسط دشمن به پیامبر نسبت داده

۱. پژوهشی قرآن شناخت، ش ۳۰، ص ۲۳.

۲. ر. ک. خرقانی، *قرآن و زیبایی‌شناسی*، ص ۲۲۳.

۳. این رساله در کتاب *التمهید فی علوم القرآن* نوشته علامه محمد هادی معرفت، ج ۵، به چاپ رسیده است. ر. ک: ص ۴۹۰. «والمعاني التي تستودع الكتب والرسائل، من معانيه ومؤدياته على مراحل، وقد انطوت رصانة هذه المعاني والمقاصد. تحت سلس الألفاظ العذبة الموارد، مع تكاثر نكت علم البيان و فقره، و محاسن حجوله و غرره، و غرائب وشبه و أعلام حبره، تنثال ارسالاً على الناظر البصير، و تزدحم أسراباً على الناقد النحرير. وأنا أضرب لك سورة الكوثر وهي أقصر السور - مثلاً أنصبه بين يديك وأجعل نصب عينيك».

۴. همان.

۵. همان، ص ۴۹۲.

۶. همان، ص ۴۹۴.

۷. همان، ص ۴۹۳.

شده بود این محتوا از سوی خدای مهربان و حکیم ترسیم شده است. محتوایی که تماماً خطاب به شخص رسول خدا ﷺ صادر شده و با رویکرد مثبت و تصریح به داشته‌ها (کوثر) آغاز می‌گردد و در ادامه زمینه‌ای را ایجاد می‌کند که لزوم شکر و سپاسگزاری را ایجاد می‌کند (فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ). معنای این محتوا که سرانجام به خبر قطعی از ابتر بودن دشمن منتهی می‌شود، با موقعیتی آغاز شده بود که از آن موقعیت پیامبر ﷺ، دلگیر و مومنان، ناراحت و نگران بودند، با ارائه محتوای موجود، وضعیت به طور کلی؛ یعنی صدوهشتاد درجه تغییر می‌یابد و از وضعیتی که آستن بحران روحی و روانی است به وضعیت مقتضی شکرگزاری تبدیل می‌شود. محتوای زیبای موجود را زمانی می‌توان به خوبی تصور کرد که نمونه محتواهای احتمالی که به ذهن می‌آید در قالب قانون جانشینی به جای محتوای سوره کوثر در نظر گرفته شود و سپس تفاوت آن را با این محتوا رصد کنیم. بنابراین علاوه بر زیبایی‌های واژگانی، بلاغی و زبانی که در قالب زیبایی هندسی و ادبی مطرح است، می‌توان گفت: زیبایی‌های دیگری در قرآن و به طور نمونه در سوره مورد بحث وجود دارد که در قالب هیچ کدام از زیبایی‌های ادبی، زبانی و بلاغی قابل انعکاس نیست. این زیبایی‌ها در حقیقت برآمدی از همه زیبایی‌هایی است که زیبایی محتوای نهایی سوره را شکل می‌دهد؛ اما به طور مشخص و برجسته در نوشتار مفسران دیده نمی‌شود و این نوشتار از برخی نوشته‌های بزرگان تفسیر، نشانه‌هایی از آن را رصد کرده و سپس بر سوره مورد نظر تطبیق داده است. نگاه دقیق به محتوای هر کدام از بخش‌های آیات و محتوای کل سوره و انسجام محتوایی آنها به فهم عمق و بلندای محتوایی منتهی می‌شود و سرانجام با تطبیق بر مفهوم زیبایی (تناسب و هم‌سازی با هدف)، در سوره فجر نوشتار حاضر را شکل می‌بخشد.

در همین راستا، می‌توان گفت: محتوای نظریه روح کلی هر کدام از سوره‌های قرآن، این است که هر کدام از سوره‌های قرآن، دارای یک حرکت خاصی است و به طور مشخص و با نشانه‌های تعریف شده از یک نقطه، آغاز می‌شود و به نقطه پایانی می‌رسد و گویی گام به گام این مسیر را می‌پیماید و تمام بخش‌ها؛ اعم از بخش اول و بخش پایانی و بخش‌های میانی با عبارات و آیات متناسب و هماهنگ، یک موضوع کلی را دنبال می‌کند. پیش از این سید قطب و علامه معرفت اشاراتی به این مطالب داشته‌اند.^۱ هرچند این مقوله برآورد زیبایی‌های دیگر زبانی و ادبی است؛ اما از دیر باز در قالب وجوه اعجاز قرآن رخ نموده و در میان مفسران اشاراتی به آن شده است، در این

۱. معرفت، التمهید، ج ۵، ص ۲۶؛ سید قطب، فی ظلال القرآن، ص ۷۳۳.

راستا می‌توان اشاره کرد به مطلبی که در کتاب *البیان* آیت‌الله خویی به تفصیل آمده است و این زیبایی‌ها را در قالب بیان اعجاز شرح می‌دهد: قرآن کریم تصریح دارد به اینکه حضرت محمد ﷺ، «امّی» بوده است و خود پیامبر ﷺ این مطلب را با صدای بلند به قوم و عشیره‌اش رسانده است و احدی این ادعای او را انکار نکرده است؛ پس امّی بودن پیامبر ﷺ مسلم است و این دلالت قطعی دارد بر صدق ادعای آن وجود مقدس، با این حال در کتاب قدسی‌اش، قرآن، معارف خارج از حدّ شمارشی است که عقل فلاسفه و اندیشمندان شرق و غرب عالم را مدهوش کرده است و همگان را از زمان ظهور اسلام تا به امروز به تحیّر واداشته است و از بزرگترین مجالات اعجاز قرآن است.^۱ این توضیح در حقیقت اشاره به محتوا و معارف درونی بی‌شمار و شگفت‌انگیز قرآن دارد. کشف و تبیین زیبایی‌های محتوایی سوره فجر فراتر از تبیین تفسیری آن، جنبه تأسیسی این نوشتار است. تحلیل‌های مورد نظر، در قالب جواب از این پرسش پژوهشی رخ نموده است: «زیبایی محتوایی سوره فجر در چه قالب‌هایی قابل رصد است؟» به‌همین منظور، نوشتار حاضر در قالب تبیین زیبایی محتوایی سه بخش از آیات (سوگندها، ابتلائات و معاد) شکل یافته و پاسخ این چهار پرسش فرعی را دنبال می‌کند: (۱) تحلیل زیباشناختی محتوایی بخش سوگندهای سوره فجر چیست؟ (۲) تحلیل زیباشناختی محتوایی بخش عبرت‌های سوره فجر چیست؟ (۳) تحلیل زیباشناختی محتوایی کلی سوره فجر چیست؟

بنابراین در زیبایی‌های زبانی محدوده سخن در واژه و آوا بوده و در زیبایی‌های ادبی روی سخن با مطالب بلاغی و هندسی است؛ اما محتوای غنی آیات این سوره با توجه به عمق معنای ترکیبات و بخش‌ها و نگاه به تمام محتوا زیبایی دیگری را شکل می‌دهد. این نوع از زیبایی از تناسب محتوا با تمام زمینه‌های موجود، سخن می‌گوید.

مفهوم‌شناسی زیبایی

«زیبا» در لغت از مصدر زیبیدن دارای معانی‌ای چون: زبینه، شایسته، نیکو، جمیل، خوش‌نما و آراسته است و زیبایی نیز عبارت است از: نظم و هماهنگی همراه عظمت و پاکی.^۲ زیبایی از جمله مقولاتی است که در تعریف آن اختلاف زیادی وجود دارد و مفهوم آن بدیهی اما کنه آن بسیار خفی است. علامه جعفری با یک تعریف کلی زیبایی را «نمود یا پرده‌ای نگارین و شفاف که روی کمال

۱. خویی، *البیان*، ص ۴۹.

۲. معین، *فرهنگ فارسی*، ج ۲، ص ۸-۱۷۶۷.

کشیده شده است» می‌داند؛^۱ اما به نظر می‌رسد این تعریف همان تعریف علامه طباطبایی است که از دو مولفه تناسب و هم‌سازی با هدف شکل گرفته است و در قالب «پرده نگارین» و «کمال» منعکس شده است؛ زیرا «پرده نگارین» نماینده همان تناسب و «کمال» نماینده هدفمندی است که در سخن علامه طباطبایی به آن تصریح شده است. فارابی زیبایی و شکوه در هر موجودی را رسیدن به مرتبه وجودی برتر آن می‌داند.^۲ همان‌گونه که ابن‌سینا زیبایی را آن وضعیتی می‌داند که لازم است یک موجود بر آن وضعیت باشد.^۳ بنابراین زیبایی قرآن که در اوج مرحله آن است؛ یعنی رسیدن قرآن به برترین مرتبه وجودی و دارا بودن آنچه که لازم است آن را دارا باشد و دارایی تناسبی که به‌گونه همه‌جانبه در متن قرآن وجود دارد.

سوره فجر

پیرامون شناخت این سوره از دیدگاه عالمان علوم قرآنی آموزه‌های فراوانی وجود دارد که فقط به چند مقوله لازم اشاره می‌شود. برابر ترتیب مصحف شریف سوره فجر هشتادونهمین سوره قرآن است. این سوره در مکه نازل شده و دارای سی آیه است؛ اما طبق ترتیب نزول دهمین سوره نازل شده بر پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله است.^۴ از آن رو که سوره فجر جزو سوره‌هایی است که برخی از مفسران مشهور هدف آن را به‌طور مشخص بیان داشته و به‌عنوان یک برنامه کامل و تأثیرگذار زندگی، از آن یاد کرده‌اند، موضوع این نوشتار قرار گرفت؛ زیرا تبیین هدف با بیان محتوا ارتباط وثیق دارد.^۵ بازخوانی تناسب موجود در این سوره در قالب کلی محتوا و محتوای چهاربخش از آن - که از این پس به‌عنوان چهار واحد آیات از آن یاد می‌شود - ادامه می‌یابد. (بخش اول: آیات سوگند؛ بخش دوم: آیات مربوط به اقوام پیشین؛ بخش سوم: آیات مربوط به ابتلاء و امتحان و بخش چهارم: آیات مربوط به معاد).

مؤلفه‌های زیبایی‌شناسی قرآن

مؤلفه‌های متعددی به‌عنوان مؤلفه‌های زیبایی‌شناسی قابل بررسی است که عبارت‌اند از مؤلفه

۱. جعفری، زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام، ص ۱۷۴.

۲. فارابی، آراء اهل المدینه الفاضله و مضاداتها، ص ۴۲.

۳. ابن‌سینا، النجاه من الغرق فی بحر الضلالت، ص ۵۹.

۴. معرفت، التمهید، ج ۱، ص ۱۳۵.

۵. طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۲۷۸.

زبانی (آوایی، نحوی و واژگانی)، ادبی (نحوی و بلاغی) و مولفه محتوایی و هندسی. در این مقاله صرفاً به مولفه محتوایی پرداخته می‌شود. منظور از زیبایی محتوایی عمق معانی موجود در متن است که از طریق بازشناسی معنای واژگان و اسالیب به کار رفته در متن و ارتباط میان آنها کشف و تبیین می‌شود.

۱. نوشتار اول: واحد سوگندها و عبرتها

زیبایی محتوایی آیات اول تا چهاردهم سوره فجر در قالب تبیین معنای چند سوگند موجود در ابتدای سوره و بیان اشاره‌ای از داستان اقوام پیشین، تحلیل زیباشناختی می‌شود. بازخوانی این‌گونه زیبایی‌ها در راستای زیبایی ادبی آن نظیر زیبایی‌های مربوط به علم بیان^۱ نیز قابل طرح است و در قالب تشبیه ضمنی در جای خود تحلیل شده است؛ اما در مجال حاضر زیبایی‌هایی که برخاسته از محتوای این آیات مورد نظر است.

یک. واحد سوگندها

اساس شروع سوره شریف فجر با سوگند، دال بر اهمیت موضوع آن است. قرار گرفتن سوگند به منزله بیان اهمیت، از آن رو که مانند یک گنبد بزرگ واقع شده در ابتدای ورودی یک ساختمان می‌ماند، جلوه‌ای زیبا دارد و در عین حال دارای مضامینی است که جدا جدا، زیبایی‌آفرین است. کلمات، جملات و اسلوب‌های این بخش از سوره دارای معنایی گسترده و شگفت‌انگیز است، عمق معنای کلماتی نظیر: «فجر»، «لیال»، «شفع و وتر» و «حجر» با یکدیگر تناسبی زیباشناختی دارند. این سوگندها در ابتدای سوره فجر منظره‌های زیبای خلقت را کنار یکدیگر ردیف ساخته؛ منظره‌های لطیف و دلنوازی نظیر فجر که زمان تنفس زندگی است؛ زمانی که وقت خوشی، شادابی و بیداری است و در عین حال لحظه آرامش و مناجات است.^۲ زیبایی محتوایی این بخش از روی بیشتر نمایان می‌شود که با تصور اینکه روی سخن با مردم مگه است و به همین روی از جلوه پدیده‌های هستی (فجر و مانند آن) بهره می‌برد و شنونده را با اولیات امور پیرامونی به فکر وامی‌دارد و در وجود آنان ابتهاجی از نوع فکری و عقلی ایجاد می‌کند، این ابتهاج با روحیه انسان‌های دارای عقل و اراده هماهنگ است و به همین روی فهم این سوگندها به افراد دارای

۱. ر. ک. خرقانی، *قرآن و زیبایی‌شناسی*، ص ۲۳۲.

۲. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۶، ص ۳۹۰۳.

حجر و عقل اختصاص یافته است؛ یعنی تنها اینانند که از این سوگندها بهره کافی می‌برند؛ زیرا کاربست عقل با اشاره به زمان ویژه (فجر) کاملاً مناسب و گاه اولیه روز زمان اندیشیدن فراهم کرده و به‌گونه منحصر به فرد، زمینه فهم ایجاد می‌کند. گویی نفس‌های صبحگاهی مناجات است و گشایش به حساب می‌آید؛ زیرا نقطه پایانی آن، فهم و عقل است. قرار گرفتن فجر و عقل در دو سوی این سوگندها (ابتدا و انتهای متن مربوط به سوگندها) می‌تواند اشاره به هماهنگی عقل (کلمه پایانی این سوگندها؛ «لذی حجر») و عبودیت (اولین کلمه مستقل واقع شده در ابتدای متن سوگند؛ «و الفجر»، که با توجه به سخن مطرح شده از سید قطب به عبادت اشاره دارد) داشته باشد.

هنگام سحر، عاقلان دوراندیش خود را برای زندگی آماده می‌کنند و از این زمان فوق‌العاده بهره کافی و لازم را می‌برند: «إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْعًا طَوِيلًا»^۱ تو را در روز [برای مشاغل فراوان معنوی و هدایت مردم و حل مشکلات نیازمندان] رفت‌وآمدی طولانی است [پس ساعات شب برای عبادت فرصتی بهتر است].^۲ وقتی فجر و لیال عشر با مضامین عبادی و مقارنت با عبادت‌های ویژه سحرگاهی و صبحگاهی در متن زندگی فرد قرار گیرد، استواری و محکمی زندگی او رقم می‌خورد؛ همان‌گونه که مضمون روایات تفسیری این بخش از آیات درباره شب‌هایی است که اختصاص به عبادت دارد و اساساً شب برای عبادت، وقتی ویژه به حساب می‌آید؛ همان‌گونه که در حدیث شریف از امام عسکری علیه السلام می‌خوانیم: «قال أبو محمد العسکری علیه السلام: انّ الوصول الى الله (عزوجل) سفر لا یدرک الاّ بامتطاء اللیل؛ رسیدن به خدای عزوجل سفری است که جز با بهره‌گیری از شب به دست نمی‌آید.»^۳ و فجر هم اوج زمان عبادت‌هاست و ختم آن با «حجر» شکل می‌گیرد. برداشت چنین معنایی دور از ذهن نیست. سازنده‌ترین عبادت (نماز شب و عبادات خاشعانه سحرگاهی) برای روح انسانی وقتی با ساده‌ترین معانی (شفع و وتر) بیان می‌شود، انسان‌ها را تشویق می‌کند بر اینکه خاشعانه‌ترین حالات برای انسان جزء آسان‌ترین حالت‌هاست.

در عین حال همین تعبیرات وقتی جان می‌گیرند و در قالب «وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ» ارائه می‌شوند، روح حیات را به خواننده القاء می‌کند و سرزندگی را به او انتقال می‌دهد. این تصویر را می‌توان در سخنان علامه معرفت جستجو کرد: «فجر ناگهان جاری می‌شود و صبح در تعبیر شریف «وَالصُّبْحِ

۱. مزمل / ۷.

۲. انصاریان، ترجمه قرآن کریم، ص ۵۷.

۳. قمی، سفینه البحار، ج ۴، ص ۱۷۹.

إِذَا تَنَفَّسَ»^۱ صبح را زنده و تنفس‌کننده معرفی می‌کند، نفس‌های او اشعه‌ها و نور اوست و ثمره آن حرکت و حیات است، حرکتی که به همراه آن هر موجود زنده‌ای به حرکت در می‌آید.^۲ انتخاب چنین محتوایی باعث شده نگارنده از آن، به عنوان نوعی از زیبایی که معمولاً به طور مستقل از آن یاد نمی‌شود، یاد کند و آن را تافته‌ای جدای از زیبایی‌های دیگر بداند.

آیه شریفه «وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرُّ» گویای این است که شب مانند مسافری است که شب‌روی را به عنوان ساحت سفر انتخاب کرده است. وجود حرکت و پویایی موجود در الفاظ به مخاطب حرکت و پویایی را القاء می‌کند^۳ و برجستگی شب با ویژگی سکوت و آرامش برای رسیدن به هدفی که سوره فجر به دنبال آن است، راحت‌ترین مسیر است. برجسته‌سازی حضور شب در الفاظ و تعبیرات قرآنی این بخش از آیات تناسب نقش شب در ساختن شخصیت انسان را نشان می‌دهد؛ زیرا تعبیرات اولیه این سوره همانند یک مقدمه برای رسیدن به هدف سوره که در پایان سوره به آن اشاره شده (رسیدن به نفس مطمئن)^۴ می‌باشد؛ همان‌گونه که در حدیث شریف از امام عسکری علیه السلام از آن یاد شد. وقتی از شب به عنوان جزء لازم سفر به سوی خدای عزوجل یاد می‌شود، طبیعی است که در این آیات این قدر برجسته باشد و در عبارت دو بار از آن یاد شود و این اسلوب قالبی از قالب‌های تناسب لفظ و معناست.^۵ (تناسب لفظ و معنا، موافق بودن الفاظ با معانی است).^۶ شروع این محتوا با چنین گستردگی در راستای تربیت انسان‌ها، با زیبایی‌های محتوایی مورد اشاره و پیوند آن با گونه دیگر زبانی (هل فی ذلک قسم لذی حجر) با عنایت به وضعیّت مخاطب گریزپای مگه، در وجود او تأثیری می‌گذارد که دست از تلاوت ادامه آیه بر ندارد.

در این سوگندهای پنج‌گانه، به‌گونه‌ای یادی از همه چیز شده است؛ همان‌گونه که برخی بلاغیان در قالب تفسیر شفع به مخلوقات و وتر به خدا، به این مطلب اشاره کرده‌اند؛^۷ گویی به همه مخلوقات، قسم یاد شده است و شاید بتواند بر این مطلب دلالت کند که همه مخلوقات در

۱. تکویر / ۱۸.

۲. معرفت، التمهید، ج ۵ ص ۲۶۸.

۳. ر. ک. همان.

۴. ر. ک. الطباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۲۷۸.

۵. هاشمی، جواهر البلاغه، ص ۲۷۱.

۶. همان.

۷. همدانی، انوار الربیع، ج ۶، ص ۵۳.

قالب طاق و جفت (و الشفع و الوتر)، یگانه (الوتر) و چندگانه (لیال عشر) که شامل همه مخلوقات می‌شود، اهمیتی دارد که می‌توان به آن قسم یاد کرد، آیا تاکنون به این فکر کرده‌اید؟ آیا این پدیده‌های هستی جای اندیشه ندارد؟ و شاید بتوان اتساع را در این چند کلمه مقسم به پیاده کرد؛ زیرا چند کلمه با این معانی گسترده یکی از مصادیق اتساع در بدیع است؛ زیرا تفاسیر بسیار زیادی درباره محتوای این چند تعبیر صورت گرفته است.^۱

جواب این قسم‌ها که در قالب تمام بخش‌های بعدی سوره ارائه شده نیز با تمام معانی ذکرشده و لطافت تعابیر این بخش هماهنگ است و پایان سوره که حالات انسان به آرامش رسیده را به تصویر می‌کشد نیز پیوندخورده به همین سوگندهاست. معنای این پیوند هماهنگی ابتدا و انتهای سوره را رقم می‌زند که ابتدا به صورت اجمال (در آیات یکم تا ششم) و سپس به صورت تفصیل (در آیات ششم تا سی‌ام) رخ می‌نماید.

انتخاب واژه «حجر» به جای عقل و لُب و مانند آن، می‌تواند معنادار باشد و در قالب زیبایی‌شناسی واژگان و ارتباط آن با ساختار کلی سوره به گونه بومی‌سازی شده با محتوا در این مجال بازگو شود. (این مطلب به همان مقتضای حال بلاغی برمی‌گردد؛ یعنی این الفاظ، بومی این موقعیت هستند):

اولاً: با توجه به معنای لغوی این واژه می‌توان گفت: انتخاب واژه «حجر» از آن روست که تأثیرگذاری این قسم‌ها را برساند؛ یعنی با اینکه حجر به معنای منع، مانعیت دارد، مانعیت از فروافتادن در باطل، اما از آن روی در این مجال انتخاب شده که مخاطبان آن روز این آیات شریف از هر سو مورد تهاجم بوده‌اند و با توجه به وجود افکار جاهلی، برای توجه به حق و حقیقت، لازمه فکر درست این بوده که انسان به مانعیت عقل از امور باطله توجه بسزا داشته باشد.^۲ برای محسوس‌تر شدن این محتوا می‌توان به نمونه‌های مشابه کاربرد عقل نگاهی داشت؛ به عنوان مثال در موارد زیادی قرآن از عقل با واژه «لُب» یاد می‌کند و آنها مواردی است که عقل خالص است؛ زیرا در عقل خالص که همان معنای لُب است؛^۳ شائبه هیچ غیریتی وجود ندارد تا نیاز به

۱. ر. ک. حسینی، *اسالیب البدیع فی القرآن*، ص ۶۹۱: اتساع آن است که سخنی آورده شود که توان تحمل تفسیرهای گوناگون داشته باشد.

۲. زمخشری، *الکشاف*، ج ۴ ص ۷۵۰.

۳. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ص ۸۷۶؛ اصفهانی، *مفردات*، ص ۴۴۹.

منع و معنای حجر باشد. به همین روی در آیه شریف «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ»؛^۱ به عقل خالص از تمام مشوبات اشاره دارد؛ زیرا حکمت از عقل خالص است اما در مرحله عمل است که مزاحماتی رخ می‌نماید و موانع پدیدار می‌شود و نیاز به حاجز و مانع دارد و به همین جهت است که در ادامه از امور دارایی و ناداری و روزمژگی اقوام پیشین سخن به میان آمده است. نتیجه اینکه انتخاب واژه حجر با توجه به محتوای آیات صورت گرفته است و در مقایسه با مواردی که از لب و یا عقل استفاده شده کاملاً متفاوت است و این از لطائف قرآن است که واژگان را این‌گونه متناسب با محتوای مورد نظر انتخاب می‌کند؛ به‌گونه‌ای که هیچ واژه مترادفی را نمی‌توان به جای آن گذاشت. سوی این کلمات به سمت کسانی است که سخن را می‌شناسند؛ اما در سایه ظلمت برخاسته از جاهلیت، غرق در اعمال جاهلی هستند. این‌گونه سخن گفتن با این محتوا و این مخاطب زیبایی آن را روشن می‌سازد.

ثانیاً: کاربرست واژه حجر در این مجال از آیات و با توجه به قرینه سیاق؛ یعنی قبل از واژه مذکور (هل فی ذلک قسم) و بعد از آن (الم تر کیف فعل ربک بعد ...). با توجه به بیان فخامت شأن مقسم‌به‌ها و جلالت شأن آنها^۲ این معنا را تداعی می‌کند که گویی افراد پیش از شما با تمام برخورداری‌ها نتوانستند راه درست را انتخاب کنند؛ بلکه این عقل است که می‌تواند انسان را به دقت در پدیده‌های هستی وادار کند تا راه مستقیم را دریابد. واژه حجر از آن‌رو که به معنای عقل نیز کاربرد دارد این معنا را تأیید می‌کند؛ زیرا از جمله لوازم عقل دقت است.

ثالثاً: عمق معنای واژگانی در بخش سوگندها هم در قالب اطلاق مقسم‌به‌ها و هم معنای گسترده کلمات قابل تحلیل است، بدین معنا که الفاظ به‌کار رفته در این قسمت از سوره دارای معنایی گسترده است؛ نظیر کلمه: فجر، شفع و وتر که در قالب پنج مورد زیر بازخوانی می‌شود:

۱. به دلیل اطلاق شامل تمام فجرها و تمام شفع و وترها می‌شود؛ بدون اینکه هیچ تحدید و تعیینی صورت گرفته باشد. این برداشت از اطلاق واژگان به‌دست می‌آید که یکی از معانی اطلاق در بلاغت، تعمیم است.^۳

۲. این کلمات در نوع خودشان دارای معنایی گسترده و عمیق هستند. لفظ فجر دارای یک

۱. بقره / ۲۶۹.

۲. ابی‌السعود، تفسیر ابی‌السعود، ج ۹، ص ۱۵۳.

۳. هاشمی، جواهر البلاغه، ص ۱۰۱.

گستره معنایی قابل توجهی است که تمام افق را در بر می‌گیرد^۱ (عبارت علامه: لعل ظاهر قوله «و الفجر» ان المراد به مطلق الفجر) آن هم در هاله‌ای از آرامش و زیبایی و نازک خیالی^۲. تقابل «فجر» که دارای معنای گشایش و رهایی است (یرید الانسان لیفجر امامه) با «حجر» که معنای منع می‌دهد، می‌تواند معنادار باشد؛ به این بیان که انسان با استفاده از عقل که او را قانونمند می‌کند و از هرج و مرج دور می‌سازد، هر چند در نگاه ظاهرینانه ممکن است جلو رشد انسان و جلو خواهش‌های او را بگیرد؛ اما با نگاه عمیق او را به اوج انسانیت می‌رساند و فهم محتوای معنایی عمیق قسم به فجر و مانند آن متوقف بر همین حجر است.

۳. سوگندهای یادشده به‌گونه‌ای است که هیچ‌گاه از اهمیت و زیبایی آن کاسته نمی‌شود، محتوای این سوگندها، دارای مضامین همیشگی است گاهی یک واژه در طول چند سال دیگر نشاط خود را از دست می‌دهد؛ اما این واژگان پس از چهارده قرن هنوز پابرجا هستند، هنوز جای فکر عمیق دارند، هنوز برای انسان‌های اندیشمند، دارای اهمیت هستند. همه واژگان موجود در قسم دارای معنای پایه‌اند و هیچ‌کدام معنای عرضی نیستند؛ در عین اینکه همه از جنس زمان و اعداد هستند، زمان که فهم آن در نزد فلاسفه بسیار مشکل است و برای انعکاس معنای زمان بحث‌های مفصلی دارند، عدد که بر هر چیزی می‌تواند صدق کند از میان زمان به معنای دقیق، یک سری از ازمینه انتخاب شده‌اند که دارای ویژگی‌های منحصر به فرد هستند: فجر، لیال عشر و هنگام حرکت شب و از میان اعداد به خصوصیتی فراگیر از اعداد تصریح شده است که هیچ عددی نیست جز آنکه فرد است یا زوج. این فراگیری و اهمیت در مقسم به‌ها آنها را با عظمت ساخته و قابل اندیشیدن و به حیرت در آوردن اندیشه‌ها کرده است.^۳

این تحلیل را می‌توان با تحلیلی که یکی دیگر از مفسران ارائه کرده‌اند تایید کرد، صاحب‌التفسیر *الحديث* می‌نویسد: لیالی دهگانه مانند فجر است که هلال ماه کامل و کامل‌تر می‌شود؛ یعنی همان‌گونه که سفیدی فجر به سمت بزرگی و کمال است، هلال نیز در ده شب اول بزرگ و بزرگتر می‌شود تا اینکه به درجه کمال برسد^۴ و بر همین اساس باید گفت شب‌های ده‌گانه همه ماه‌ها

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۲۷۹.

۲. ابومزریق احمد عبدالسلام، *ارشاد الحیران الی توجیہات القرآن*، ج ۱۲، ص ۳۴۴.

۳. همان.

۴. *دروزه، التفسیر الحديث*، ج ۱، ص ۵۳۱.

مورد نظر است و این تحلیل با توسعه معنایی این آیات، بسیار مناسب است.

۴. اسلوب‌های تأکیدی آیات بخش سوگندها، از قبیل خود سوگندهای موجود و توکید زبانی موجود در آیه پنجم «هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ» قابل دقت است. به عنوان نمونه، همین آیه که در قالب استفهام تقریری مطلب را تأکید می‌کند به این معنا که در برخوردی که خدای حکیم با اقوام پیشین کرده است و همچنین در سوگندی که یاد کرده و در مرصاد بودن، برخورد جدی خود نسبت به طاغیان و جاحدان را بیان داشته است،^۱ در این‌گونه تعامل میزان قابل توجهی از اقناع برای انسان وجود دارد، این تحلیل بر می‌گردد به هدف سوره که تاثیرگذاری بر انسان‌های دارای عقل است، برای راهبرد هدایتی آنان تا در ورطه تباهی و تباهکاری اقوام پیشین فرو نروند، هرچند انسان شنونده این سخنان ممکن است منکر نباشد؛ اما از آن‌رو که با توجه به روحیه عمومی انسان‌ها نوع انسان عادت دارد که به این امور توجه نداشته باشند و همین بی‌توجهی‌ها به عنوان علامات انکار ظاهر شده و باعث شده تا انسان به منزله منکر تلقی شود و سخن برای او از نوع انکاری رقم بخورد و دارای چند تأکید شدید باشد.^۲

۵. خدای سبحان، در راستای بیان توانمندی‌های اقوام پیشین فرعون را به داشتن اوتاد وصف می‌کند، این وصف علاوه بر تفاسیر مختلفی که از آن شده است، می‌تواند دلالت کند بر اینکه فرعون برج‌هایی داشته است که مانند کوه بوده و از آن‌رو که در آیات سوره نبأ، از کوه‌ها به مثابه اوتاد یاد شده است، می‌توان گفت: ساختمان‌های فرعون، با اوتاد استعاره آورده شده و این استعاره بیانگر بزرگی ساختمان‌های فرعون است، به همین دلیل است که صاحب *التفسیر الحدیث*، وصف «ذی‌ال‌اوتاد» را به دارندگان ساختمان‌های عظیم شبیه به کوه تفسیر کرده است (صاحب‌المنشآت العظیمه التي تشبه الجبال حيث وصف الجبال في القرآن بال‌اوتاد كما جاء في آیه ۶ و ۷ سوره النبأ «الم نجعل الارض مهادا والجبال اوتادا»)^۳.

دو. واحد عبرت‌ها (آیات ششم تا چهاردهم)

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ * إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ * الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ * وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا

۱. همان.

۲. کلام انکاری به مخاطبی القاء می‌شود که یا منکر سخن گوینده باشد یا به جهتی نازل منزله منکر به حساب آید.

(ر.ک: هاشمی، *جواهر البلاغه*، ص ۴۲)

۳. همان.

الصَّخْرَ بِالْوَادِ * وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ * الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ * فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ * فَصَبَّ عَلَيْهِمْ
رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ * إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ.

نکات قابل توجهی در این آیات شریف باعث شده تا این آیات دارای مضامین عالی محتوایی شود و از نگاه زیباشناختی قابل تحلیل شود، از جمله:

۱. شروع این بخش از آیات که با محتوای عبرت ارائه شده است در قالب پرسش، باعث شده تا مخاطب به گونه‌ای خاص با گوینده همراه شود، با این بیان که در کنار صنعت استیعاب و استقصاء^۱ که نشانگر فراگیر بودن معنا و گستردگی آن است، از صنعت تجاهل العارف^۲ استفاده شده و مخاطب را تشویق به فکر و اندیشه ساخته است و در عین حال القاء می‌کند که مطلب آن قدر واضح است که انتظار می‌رود مخاطب از چگونگی برخورد پروردگار با این اقوام مطلع باشد.

۲. قرار گرفتن واژه «ارم» در ابتدای آیه هفتم به عنوان توضیحی درباره قوم «عاد»،^۳ با توجه به اینکه واژه «ارم» تنها همین یک بار در قرآن به کار رفته است^۴ می‌تواند معنادار باشد؛ زیرا با

۱. صنعت استیعاب آن است که در کلام معنایی گنجانده شود که دارای اقسام متعددی است و تمام آن اقسام ذکر شود مانند این آیه شریفه: «لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَن يَشَاءُ إِنَاءً وَيَهَبُ لِمَن يَشَاءُ الذُّكُورَ * أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَن يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ» (شوری / ۵۰ - ۴۹) مالکیت و حاکمیت آسمان‌ها و زمین از آن خدا است، هر چه را بخواهد می‌آفریند و به هر کس اراده کند دختر می‌بخشد و به هر کس بخواهد پسر یا اگر اراده کند پسر و دختر هر دو به آنها می‌دهد و هر کس را بخواهد عقیم می‌گذارد! خدای متعال مردم را به چهار دسته تقسیم فرموده و همه را بیان داشته است و استقصاء آن است که گوینده معنایی را در نظر بگیرد و تمام لوازم آن را ذکر کند به گویی که هیچ کدام از امکانات لازم در راستای آن معنا را فروگذار نکند، مانند آیه شریفه ۲۶۶ سوره بقره که تمام لوازم جنت را بیان داشته است: «أَيُّدُ أَحَدِكُمْ أُنْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ». (ر. ک: باقر الحسینی، اسالیب البديع فی القرآن، ص ۷۴۱ و ۷۴۲)

۲. تجاهل العارف آن است که گوینده با وجود اطلاع از مطلبی، به دلیل نکته نهانی دیگری، خود را در سخن و سؤال مانند کسی داند که از آن مطلب خبر ندارد و مانند شخص بی‌خبر از آن مطلب پرسش کند همانند آنچه در آیه شریفه رخ داده است: «هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُبْنِيكُمْ إِذَا مُرِّقْتُمْ كُلَّ مَرْقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» (سبأ / ۷) منظور از «رجل» حضرت محمد ﷺ است که گویی از او هیچ نمی‌دانند و حال آنکه در نزد آنان اظهر من الشمس بوده است. (ر. ک: باقر الحسینی، اسالیب البديع فی القرآن، ص ۶۴۴) لازم به ذکر است که سکاکی این نوع از آرایه معنایی را در قرآن گونه دیگری نام نهاده تا رعایت ادب در محضر قرآن شده باشد؛ به همین روی آن را به جای تجاهل العارف، «سوق المعلوم مساق غیره» نام نهاده است. (همان)

۳. بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۵۰۸.

۴. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۲، ص ۵۲۴.

در نظر گرفتن معنای لغوی (نشانه‌ای از سنگ و مانند آن)،^۱ هرچند اختلاف نظرهای فراوانی در تفسیر «ارم» و «ذات العماد» وجود دارد، اما با استفاده از قرائت مشهور که آیه را به صورت «بعاد، ارم ذات العماد» (با تنوین کسره بر عماد و فتح میم در ارم) خوانده است و با کمک از این نظریه ادیبان قرآنی مانند فراء و کسایی که «ارم» را بدل یا عطف بیان از عاد گرفته‌اند، این دیدگاه که «ارم» نام قبیله یا شهری باشد که قوم عاد در آن می‌زیسته‌اند و «ذات العماد» صفت بناهای رفیع آنان بوده است، تقویت می‌شود.^۲

۳. افزون بر این، شروع این بخش از سخن با تحریک عاطفی که در پرسش وجود دارد^۳ هیجان پرسش نشان‌دهنده آن است که ابهام خاصی وجود دارد و متکلم در مقام تبیین آن ابهام است و بی‌آنکه قالب جدیدی را شروع کند، در همین ساختار از آن ابهام پرده بر می‌دارد و مخاطب را آگاه می‌کند؛ یعنی اولاً به مخاطب می‌گوید که سرگذشت این اقوام فوق‌العاده برخوردار از امکانات (التي لم يخلق مثلها في البلاد و ثمود الذين جابوا الصخر بالوادو فرعون ذی الاوتاد) به کجا می‌انجامد و ثانیاً دلیل این سرانجام در قالب اوصاف بیان شده (الذين طغوا في البلاد فاکثروا فيها الفساد) و جای هیچ سؤالی برای مخاطب باقی نمی‌ماند. این‌گونه سخن گفتن که گوینده مخاطب را با خود همراه کرده باشد و در عین حال تمام اطلاعات را خود متکلم به او بدهد، گویای این است که سطح اقناعی کلام بسیار والا و مترقی است و جای هیچ ابهامی نمی‌گذارد. این برداشت را می‌توان با برداشت مشترک تفسیر نمونه و تفسیر التحریر و التنویر، برابر دانست، اجمال آن این است که منظور از «رؤیت» (دیدن)، در اینجا «علم و آگاهی» است؛ زیرا داستان این اقوام به قدری مشهور و معروف بوده که گویی مردم زمان‌های بعد نیز آن را با چشم خود می‌دیدند، تعبیر به «رؤیت» شده است^۴ همچنین نکته دیگری که تأیید این برداشت حساب می‌شود، مطلبی است که در تفسیر ابن عاشور منعکس شده است: عدول از اسم جلاله به «ربک» در آیه شریفه «الم ترکیف فعل ربک بعاد» اشاره به ولایت و تأیید خدای سبحان است و همچنین اضافه «رب» به مخاطب (ربک) برای عزیز داشتن و شرافت بخشیدن به مخاطب است^۵ که در راستای همگامی و ارزش قائل بودن برای

۱. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۸۵.

۲. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۲، ص ۵۲۷.

۳. وکیلان، روش‌ها و فنون تدریس، ص ۳۱ - ۲۸ و ۶۱.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۶، ص ۴۵۰.

۵. ابن عاشور، التحریر و التنویر، ج ۳۰، ص ۲۸۱.

مخاطب است. دو نکته پایانی این بخش از محتوا را می‌توان این‌گونه دانست که در راستای شرافت‌بخشی به مخاطب اولاً: به‌گونه اجمال واکنش پروردگار به عاد و ثمود و فرعون بیان می‌شود: «کیف فعل ربک» و این‌گونه سخن گفتن در راستای قانون جانشینی وقتی از عذاب تفصیلی یاد نمی‌کند، گویای احترام به مخاطبی است که خدا دارد برای او جریان این اقوام و افراد را بیان می‌دارد؛ یعنی به‌جای اینکه از ابتدا بفرماید: «الم تر کیف صب ربک العذاب» فرمود: «کیف فعل ربک» و در پایان فرمود: «فصب علیهم ربک سوط عذاب».

ثانیاً: بیان عذاب الهی را در قالب «فصب علیهم ربک سوط عذاب» به‌جای اینکه بعد از بیان برخورداری‌ها ذکر کند، پس از اسنادهای مختلف طغیان و اکثار فساد و عذاب‌های فرعون‌ی مطرح نمود تا بفهماند این عذاب شلاق‌وار و دارای ریزش پی‌درپی، بر اثر کنش‌های اقوام ناسپاس است نه برخورداری‌هایی که از آن بهره می‌بردند.

۴. در آیه شریفه «الذین طغوا فی البلاد» با توجه به اینکه زمخشری بهترین وجه اعرابی را «نصب علی الذم» می‌داند^۱ اولین رویکرد خدای حکیم با چنین اقوامی رویکرد مذمت است؛ به این معنا که نخستین برخورد با اینان، برخوردی در قالب ابراز مذمت آنان است، به علاوه اینکه مذمت آنان را با قالب اسم موصول و صله مطرح می‌کند تا طغیان آنان به‌عنوان علت مذمت، نمود داشته باشد (یکی از اغراض کاربرد اسم موصول در ترکیب‌های مختلف، بیان استدلال در قالب صله است نظیر: قل یحییها الذی انشأها اول مره)^۲ و نیز صله این موصول در قالب جمله فعلیه آمده تا طغیان آنان را به نحو فاعل به مخاطب گوشزد کند؛ یعنی معنای حدوث که از ویژگی‌های جمله فعلیه است، دلالت بر این دارد که طغیان در وجود آنان فاعل است و دائم در حال جدید شدن است، این معنا در «فاکثروا» نیز نمود داشته و در کنار هم، سیاقی را شکل می‌دهد که دال بر ترتب اکثار فساد بر طغیان در بلاد توسط آنان است. همه این مطالب مقدمه‌ای است بر این مطلب که همواره سرانجام کار گروه‌های ناسپاس، به طغیان عمومی (فی البلاد) و فراوانی فساد (فاکثروا فیها الفساد) می‌انجامد و این مهندسی در شناخت اجتماعاتی که نگاهشان به دنیا نگاه انتفاع‌مدار و سودجویانه است و بر اساس اصل جلب منفعت و سودبرداری حرکت می‌کنند، نشان می‌دهد که پایان برنامه‌هایشان این است، در مقابل، آنان که نگاه امتحانی دارند (و به فکر مستمندان و یتیمان هستند و فعالیت

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۴، ص ۷۴۸.

۲. ر. ک. هاشمی، *جواهر البلاغه*، ص ۸۵.

برجسته آنها تشویق به امداد رسانی در راه مرتفع ساختن نیاز مساکین است)، اساساً و به هیچ وجه برخورداری‌ها را نمی‌بینند و تمام نگاهشان به خدای اطمینان دهنده است و به همین روی است که یادکرد از آنان بدون فاصله و مقدمه در قالب: «یا ایها النفس المطمئنه» بیان می‌شود و این قالب از گروه‌ها و افراد هستند که پایانی بهشت‌آفرین دارند و ورودشان به بهشت خدا ابتدا در قالب ورود به بندگان خدا «فادخلی فی عبادی» و سپس با «وادخلی جنتی» از آنان پذیرایی می‌شود. ورود به جمع بندگان گویای بندگی کردن آنان در قالب نگاه امتحانی و تکلیف‌مدارانه به برخورداری‌ها و نابرخورداری‌هاست که عین بندگی است.

۵. قالب این محتوا دارای تصویری است که در حقیقت از سوگندها شروع شده است؛ بدین معنا که ابتدا افق وسیعی از فجر در مقابل شنونده بازگشایی شده تا به سرگذشت اقوام قابل توجهی می‌رسد و تفکر در حالات آنان می‌تواند انسان‌ساز باشد و انسان را به مرحله‌ای برساند که از او انتظار فهم همه جانبه ابتلائات وجود دارد؛ یعنی همین مخاطب است که در ادامه به او گفته می‌شود: «فاما الانسان اذا ما ابتلاه ربه فاکرمه ونعمه فیقول ربی اکرمن» و در واقع پس از شنیدن بخش ابتلائات، باید بفهمد که این برخورداری‌ها نشان اکرام نیست بلکه فقط امتحان است، همچنین هنگام ضیق روزی نیز هیچ معنای دیگری غیر از امتحان ندارد. اشاره به تبیین این تصویرگری در تفاسیر به چشم نگارنده نخورد و به همین لحاظ ارجاعی ارائه نشده است، مگر اشاره‌ای که زمخشری در ابتدای کریمه «فاما الانسان...» به نکته اخیر دارد.^۱

۵. انتخاب واژه «سوط» برابر نکته‌ای که زمخشری یاد می‌کند، می‌تواند الهام‌بخش تحلیل محتوایی باشد؛ به این معنا که ایشان می‌نویسد: اشاره است به اینکه آنچه از عذاب عظیم در دنیا به آنها می‌رسد در مقایسه با آخرت همچون یک شلاق است در مقابل سایر عذاب‌های در نظر گرفته شده که بخشی از آن در آیات بعدی یاد می‌شود و بر اساس همین تحلیل است که ایشان از عمر بن عبید نقل می‌کند که حسن، هرگاه به این آیه می‌رسید، می‌گفت: خدا شلاق‌های فراوانی دارد که یکی از آنها این شلاق است.^۲ ادامه آیات مؤید این مطلب است؛ زیرا پس از این می‌فرماید: «ان ربک لبالمرصاد» گویی می‌خواهد بفرماید اینکه چیزی نیست، خدا همواره و به یقین در کمین است (باش تا صبح دولتت بدمد این هنوز از نتایج سحر است).

۱. زمخشری، *الکشاف*، ج ۴، ص ۷۴۹.

۲. همان، ص ۷۴۸.

تحلیل واژگانی «صب» در هم‌نشینی با حرف جر «علی» و تقدیم «علی» بر فاعل، محتوای عمیقی را شکل داده است که متناسب با طغیان و اکثار فساد از سوی اقوام نامبرده شکل گرفته است. واژه «صب» به معنای ریختن همراه با خشونت و شدت و قوت است، برخلاف واژه «افراغ» که به معنای ریختن همراه آرامش و سکونت است.^۱ کاربرد واژه مذکور در این بخش از آیه، ساختار کارگفت مجازات را شکل داده است برخلاف آیه شریفه: «رَبَّنَا أفرغْ عَلَيْنَا صَبْرًا»^۲ که گویای آرامش و دارای کارگفت دعایی و مناجاتی است؛ زیرا افراغ دارای معنای طمانینه و آرامش است.

در عین حال تقدیم «علیهم» که هم به معنای ضرر بر این اقوام سرکش است و هم استعلا پروردگار، گویای این است که شدت و حدت مجازات در سخن منعکس شده و به بدترین وضعیت با این‌گونه اقوام برخورد می‌شود.

۶. تحلیل واژگانی «ذو الاوتاد» نیز با تأثیر عمیقی که بر محتوا دارد، بسیار قابل تأمل است، با آنکه معنای لغوی این واژه به صورت ترکیب اضافی روشن است؛ اما در تفاسیر مختلفی از آن شده است: الف) آیات قبل این سوره که قوم عاد و ثمود را به داشتن ساختمان‌های پابرجا و محکم توصیف نموده، قرینه ظاهرتری است که «ذی الاوتاد» نیز کنایه از بناهای محکم فرعون است؛ زیرا در این‌گونه ساختمان‌ها، ظاهرتر از هر چیز قدرت و طغیان فرد و طبقه، و ستم و فشار بر مردم زمان، و نمونه‌های عبرت‌انگیز برای آیندگان است. این‌گونه آثار تاریخی! مانند قصور ارم و پترا و اوتاد فرعون «اهرام مصر» از نظر محققان اثرشناس، وسیله‌ای برای کشف و روشن نمودن گوشه‌های تاریک تاریخ ملل، و از نظر مردم، نمایاننده مجد و عظمت گذشتگان است. از نظر وسیع و بلند قرآن، اینها نمایاننده ستم و تجاوز به حقوق و سرمایه‌های ملل زیر دست و استبعاد و تحقیر آنهاست که می‌تواند مهم‌ترین درس عبرت برای جامعه‌شناسان و اندیشمندان باشد. در پای این ستون‌هایی که استوار گردیده، پشت‌ها و کمرهای هزاران مردمی که خداوند آنان را آزاد و راست آفریده خم و دو تا گشته، هر سنگی که بر روی سنگی نهاده شده استخوان‌هایی زیر آن، خرد گشته است. هر دیواری که بالا رفته، تن‌های برهنه‌ای از تازیانه متورم و خونین گردیده است و همه آنها با اشک چشم‌ها و خون دل‌ها و آه سینه‌ها و دست‌های ناتوان و شکم‌های گرسنه، برپا و آراسته شده، برای چه؟ تا قدرت و جبروت سرکشان را بنمایاند، یا سنگر امن برای ستمگران و غارتگران باشد! کسانی که به این‌گونه آثار می‌بالند، یا از وارثان همان ستمگران و

۱. ر. ک: قائمی‌نیا، معنانشناسی شناختی قرآن، ص ۳۰۱.

۲. اعراف/ ۱۲۶.

سرکشان می‌باشند، یا سفیهانی هستند که به ذلت و بندگی پدران و کنیزی مادران خود مفتخرند، و می‌خواهند خود و آیندگانشان برای همیشه چنین باشند.^۱ برابر این تفسیر و تفسیر *کاشف*^۲ (و همچنین تفسیر *فی ظلال القرآن*)^۳ ارتباط زیباشناختی این واژه با سایر اجزای آیات این است که سرفاصله‌های این آیات هم فاصله، همه در رابطه با ساختمان اقوام پیشین است و تمام سرفاصله‌ها (عماد، بلاد، واد، اوتاد و فساد) دارای الف هستند که دارای آوای بلند است و با واژه «مرصاد» پاسخ داده شده که آن نیز دارای آوای بلند است و متناسب با این واژگان که حکایت از اوج برخورداری‌های اقوام دارد زیباترین پاسخی است که از جانب خدای سبحان مطرح شده است.

ب) برابر تفسیر *المیزان* «ذو الاوتاد» به میخ‌های عذاب تفسیر شده است و این معنا با توجه با برخی روایات تقویت شده است؛^۴ زیرا بر اساس بعضی روایات، فرعون هرگاه می‌خواست شخصی را شکنجه کند، او را روی زمین می‌خوابانید و دست‌ها و پاهایش را با چهار میخ بر زمین محکم می‌کرد و گاهی او را روی چوبی می‌بست و این کار را با او می‌کرد، ایشان در ادامه می‌گویند: تهدیدی که فرعون در آیه «وَأَصْلَبَنَّاكَ فِي جُدُوعِ النَّحْلِ»^۵ برای سحره دارد، مؤید این تفسیر است، هرچند علامه بیش از این برای تقویت این احتمال تلاش نمی‌کند، اما با همین میزان از احتمال باید گفت در صورتی که معنای این لفظ، میخ‌های مربوط به شکنجه باشد، دست‌کم کنایه از بزرگی قدرت ظاهری فرعون و عذاب‌های هولناک اوست و فهماننده شکوه و شوکت و والایی اوست، اما همین شوکت و والایی ظاهری چون منجر به طغیان و فساد شده است: «الذین طغوا فی البلاد فاکثروا فیها الفساد» به ریزش عذاب الهی می‌انجامد و در حقیقت هرگاه دو ضلع اول مثلث شکنجه و طغیان منتهی به فساد فراوان باشد، ضلع پایانی آن ریزش عذاب الهی است و این نمایانگر بی‌درنگی عذاب الهی در مقابل طغیان است. به علاوه اینکه تعبیر به «عماد» نیز همین تقابل معنایی را تداعی می‌کند، آن‌هم در رابطه با ارم که دارای شکوه برج‌های مرتفع بودند ولی خدا این شکوه را با کوبه عذاب پاسخ داد. جالب این است که این اتفاقات فقط در حدّ وعید به عذاب نیست؛ بلکه بیان گزارش از اتفاقاتی است که رخ داده است و «مرصاد» نیز شکوه پابرجای پروردگار است که با مرصاد و کمین‌گاه آماده مقابله با این‌گونه افراد و این‌گونه جماعات است.

۱. طالقانی، *پرتوی از قرآن*، ج ۴ ص ۶۲.

۲. مغنیه، *التفسیر الکاشف*، ج ۷، ص ۵۶۱.

۳. سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۶، ص ۳۹۰۴.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۲۸۱.

۵. طه / ۷۱.

ج) تقابل معنادار دیگری که در این بخش می‌توان به آن اشاره کرد، وجود چند قوم و شخصیت مشهور و برخوردار و دارای شوکت است که در برابر تنهایی خدا شکست خورده‌اند؛ زیرا خدا ابتدا همه اینها را برمی‌شمارد و سپس با تعبیر «ان ربک لبالمرصاد» به صورت یکجا و با تعبیر مفرد «ربّ» و بدون اشاره به قشون و اسباب خاصی پاسخ آنها را می‌دهد و این دلالت بر قدرت لایزال و سریع الحساب بودن خدا دارد، که در این فصل از خطاب، مطابقت کامل با مقتضای خطاب دارد؛ زیرا تبیین قدرت اقوام پیشین همراه با طغیان و اکثار فساد در صورتی برای مخاطبان تأثیر پرورشی دارد که نتیجه استفاده ناصحیح از برخورداری‌های خدادادی تبیین شود. پیرامون این معنای اخیر تنها اشاره‌ای گذرا (نه به تفصیلی که بیان شد) در برخی تفاسیر شده است.^۱

۲. نوشتار دوم: زیبایی‌شناسی محتوایی واحد ابیات

این واحد از آیات شریفه دارای واژگان و ترکیب‌ها و در نهایت اسلوب‌هایی است که بسیار عمیق، معنادار و اعجاب‌انگیز است، اگر امکان آن باشد که ذره‌ای از این عمق معنا در قالب لفظ ارائه شود، شناخت اعجاز محتوای این بخش به اذهان نزدیکتر می‌شود وقتی واژگان ابتلاء، ربه، فاکرمه، نَعْمه و سایر واژگان این واحد کنار یکدیگر قرار می‌گیرد و با آرایه‌های استیعاب، طباق، مراعات نظیر و استطراد و مانند آن آذین بسته می‌شود اسلوب شگفت‌انگیزی را رقم می‌زند که به برخی از این اسلوب‌های معنادار اشاره می‌شود:

یک. اسلوب عطف به فاء

اسلوب عطف به فاء در ادامه آیات عبرت‌ها بیانگر این است که از انسان انتظار می‌رود با این همه معارفی که در دست دارد از رفتار و سرگذشت پیشینیان درس عبرت گرفته و برخورداری‌ها را به سود خود مصادره نکند و آن را از سوی خدا دانسته و خود را مطیع محض و فرمانبردار و وظیفه‌شناس بداند و در هنگامه ضیق روزی، خود را اهانت شده از سوی خدا نپندارد؛ اما این انسان دقیقاً به عکس این انتظار عمل می‌کند و با خودمحوری به دنبال دلخواه خود است و سخنان سطحی و بدون ملاحظه، خلاف ربوبیت خدا و نیز خلاف ربوبیت خویش را بر زبان جاری کرده و با این اندیشه غلط به زندگی ادامه می‌دهد.^۲

۱. مغنیه، التفسیر الکاشف، ج ۷، ص ۵۶۱.

۲. زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۷۴۹.

این معنا وقتی در قالب جملات کوتاه و آهنگین «اذا ما ابتلاه ربه»، «فاکرمه و نعمه»، «فیقول ربی اکرم»، «اذا ما ابتلاه»، «فقدر علیه رزقه» و «فیقول ربی اهان» قرار می‌گیرد که خود این هندسه دال بر قضاوت عجولانه انسان است، بیشتر رفتار و اندیشه خلاف انتظار بشر را حکایت می‌کند.

دو. اسلوب ترکیبی «ابتلاء» و «رب»

واژگان «ابتلاء» و «رب» وقتی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، بیانگر وضعیت بسیار قابل اعتمادی است که باید هر انسانی به آن گردن نهد و بی‌درنگ پذیرای آن باشد؛ همان‌گونه که حضرت ابراهیم در چنین موقعیتی بلکه بسیار سخت‌تر قرار گرفت؛ اما به بهترین وجه پاسخ داد: «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»^۱ تنها سخنی که از حضرت ابراهیم صادر شد این بود که «و من ذریتی»، این سخن ابراهیم علیه السلام، یک دهم سخنان خدای سبحان در این بخش است؛ یعنی خدا با هفتاد حرف این جملات را بیان فرمود و ابراهیم تنها با هفت حرف گفت «و من ذریتی»؛ اما در مورد انسان، بدون اینکه خدای حکیم سخنی گفته باشد با زبان اعتراض فقط حرف می‌زند. این تقابل دارای معنای عمیقی است که برای شنونده عاقل و ذی‌حجر بسیار درس‌آموز است.

سه. معناداری تقابل دو ترکیب «ربی اکرم» و «ربی اهان»

تقابل^۲ معنای «ربی اکرم» و «ربی اهان»، آنگاه که دقت در معنای «رب» بیشتر شود، روشن‌تر می‌شود؛ زیرا از واژه رب فهمیده می‌شود که انسان، خدا را به‌عنوان رب قبول دارد؛ اما در مقابل، ربوبیت او را حکیمانه نمی‌داند و رفتار خدا و سنت امتحان و ابتلای او را اکرام مستقیم یا اهانت مستقیم معرفی می‌کند و این نهایت بی‌انصافی و قضاوت بی‌جاست که خدا را قبول داشته اما سنت او را قبول نداشته باشد. به جاست گفته شود که این قضاوت‌های نابه‌جای انسان استمرار دارد؛ چون در قالب فعل مضارع «یقول» بیان شده است. درهم تنیدگی این دو آیه: «فاما الانسان اذا ما ابتلاه ربه ... اهان» با بخش بعدی آیات که دلیل مطلب را بازگو می‌فرماید: «كَلَّا بَلْ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ وَلَا تَحَاضُونَ عَلَىٰ

۱. بقره / ۱۲۴.

۲. طباق، جمع بین دو لفظی است که از جهت معنا با یکدیگر تقابل داشته باشند؛ یعنی متضاد باشند یا دست‌کم نوعی تنافی داشته باشند (چه تنافی و تضاد حقیقی و چه مجازی) به جهت توضیح مطلب یا زیبایی بخشی هنری مانند طباق بین دو اسم کافر و مؤمن در آیه شریفه: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُّؤْمِنٌ» (تغابن / ۲)؛ (ر. ک: باقرالحسینی، اسالیب البدیع فی القرآن، ص ۲۵۳)

طعام المسکین و تاکلون التراث اکلاماً و تحبون المال حبا جما» نیز بسیار قابل تأمل است زیرا: اولاً: صنعت «التفات» به کار گرفته شده، در این بخش از غیبت: «فاما الانسان اذا...» به خطاب: «کلاب لا تکرمون...» نشان دهنده شدت برخورد خدای حکیم با این اندیشه غیرمنصفانه است: زیرا وقتی التفات صورت می‌گیرد، بیانگر روش برخورد گوینده است، گویی در این موقعیت گوینده هنگام اعتراض به این اندیشه به غیاب سخن گفتن را کافی نمی‌داند و آنان را با خطاب مؤاخذ می‌کند و مؤاخذه خطابی شدیدتر از مؤاخذه غیابی است، این مطلب با مؤاخذهای که از «بل اضراب» فهمیده می‌شود، موقعیت را مشدد ساخته است.^۱

ثانیاً: همان روند آهنگینی که در بخش گزارش از فکر و رفتار انسان به کار رفته بود، در این بخش نیز به کار بسته شده است؛ گویی اشاره به مطلب این همانی دارد؛ یعنی آن روشی که انسان دارد (سنت‌ها را بی‌درنگ به سود خود مصادره می‌کند و حتی در مصادره کردن سنت‌ها با بی‌ادبی هم خدا را مورد خطاب قرار می‌دهد^۲ و با تعبیر صریح «ربی اهانن»، خدا را بازخواست می‌کند) نتیجه این است که بدون توجه و با سرعت، این همه بزهکاری از او سر می‌زده و خدا این‌گونه اصل و دلیل مطلب را به او بازگو می‌کند: «لا تکرمون الیتیم، لا تحاضون علی طعام المسکین، تاکلون التراث اکلاماً و تحبون المال حبا جما».

ثالثاً: ارثی که به یتیمان رسیده است را بدون رعایت حقوق مصرف می‌کند، و محبت شدید به اموال از هر کجا و متعلق به هر کس باشد (حبا جما) در وجود او موج می‌زند (و تحبون المال حبا جما). رابعاً: همین انسانی که خود را این‌همه محق می‌داند و برای خدا داوری می‌کند و خدا را و سنت‌هایش را تحلیل می‌کند و بلکه نقد می‌کند، کمترین انتظاری که از او می‌رود را برآورده نکرده است، به کم‌برخوردارترین اقشار جامعه که به کمترین عاطفه نیاز مبرم دارد، هیچ عنایتی نمی‌کند: «لا تکرمون الیتیم» و نیز به کم‌برخوردارترین فرد از نظر مالی نیز کمترین توجه که تشویق یکدیگر باشد را برای برآوردن اولیات زندگی‌اش انجام نمی‌دهد: «ولا تحاضون علی طعام المسکین».

البته در این بخش از آیات سیر تفسیر **مجمع البیان** به این صورت است که گویی از «کلاب لا تکرمون الیتیم» به بعد به صورت کلی مطلب را طرح می‌کند و ربطی به انسان مذکور با این خصوصیت ندارد و بیان می‌دارد که به طور کلی اکرام و اهانت خدا نسبت به افراد به خاطر اعمال آنهاست،

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲۰، ص ۲۸۳.

۲. ر. ک. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۱۰، ص ۷۳۹.

همین انسان که حاضر نیست این کمترین اقدامات را انجام دهد اما خود با میل و رغبت فراوان در حد پرخوری نهایت بهره را می‌برد، این معنا را از اطلاق: «تاکلون التراث» می‌توان فهمید. در تفسیر نمونه به این معنا اشاره شده است.^۱

محتوای کلی

محتوای کلی سوره فجر دارای ویژگی‌هایی است که بر اساس آن ویژگی‌ها به بهترین وجه ممکن با مخاطب مباشر و غیر مباشر، ارتباط برقرار می‌کند و آن ویژگی‌ها به قرار زیر است:

۱. محتوا دارای مقبولیت عامه است؛ زیرا به بهترین وجه، ورود به بیان چالش صورت گرفته است؛ به این بیان که ابتدا با بیان سوگندهای موجود از پدیده‌های عالم هستی یاد می‌شود و سپس اقوام پیشین و برخوردارانی‌ها و ناسپاسی‌ها و طغیان و فسادشان یاد می‌شود و سرانجام به وظیفه انسان‌ها و سایر شنوندگان و مخاطبان می‌پردازد.

۲. دارای ساختارهای متناسب با جان و روان مخاطب است. فجر که از زیباترین پدیده‌های هستی شمرده می‌شود و شب‌ها و آرامش موجود در آن و نیز حالات احساسی پایان شب در قالب «و اللیل اذا یسر» فضایی را ایجاد می‌کند که همگام با آرامش جان و روان مخاطب است.

محتوای سوره دارای معانی بسیار متناسبی است که زیبایی به معنای تناسب را در عمق معنا نهاده است، بدین‌سان که؛ هرچند دارای تهدید است؛ اما این تهدید بدون اعمال خشونت بیان می‌شود: «کَلَّا اِذَا دَكَّتْ الْاَرْضُ دَكًّا دَكًّا» و هرچند دارای معنای توبیخ است؛ اما این توبیخ بدون بی‌احترامی در لفظ بیان می‌شود: «كَلَّا بَلْ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ...».

با اینکه مخاطب را از خطر بر حذر می‌دارد، برای مخاطب هیچ دافعه‌ای ندارد، آنگاه که از خطر اندیشه ناصحیح بر حذر می‌دارد و از مصادره کردن برخوردارانی‌های به نفع انسان ناسپاس در گفتار انسان ناسپاس سخن می‌گوید، به‌گونه‌ای سخن می‌گوید که با بیان تمام واقعیت بدون کم‌وکاست، گونه‌ای سخن را پیش می‌برد که هیچ دافعه‌ای نسبت به مخاطب ایجاد نمی‌کند: «فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَاکْرَمَهُ...».

با تغییر اسالیب زبانی، زیبایی زبانی را به‌گونه‌ای در کلام ایجاد می‌کند که جذابیت آن مخاطب گریزپای خود را نگه دارد. ابتدا با بیان سوگندها (و الفجر...)، سپس با بیان استفهام (هل فی ذلک

۱. ر. ک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۶، ص ۴۶۶.

قسم ...)، در ادامه با بیان گونه‌هایی از اقوام پیشین آن‌هم با اسلوب زبانی استفهام (الم ترکیف فعل ربک بعد ...)، دوباره با زبان تأکید و اخبار وضعیت نوع انسان‌ها (فاما الانسان اذا ما ابتلاه ...).

نتیجه

با توجه به اینکه زیبایی محتوایی سوره فجر آن دسته از زیبایی‌هایی است که در قالب‌های زبانی و بلاغی موجود در بخش‌های گوناگون سوره قابل تبیین است، زیبایی زبانی قالب سوگندها، تحلیل جواب قسم محذوف و معنای زیباشناختی آن، اسلوب استفهام و زیبایی زبانی نهفته در هم‌کلامی خدا با مخاطب از جمله زیبایی‌های محتوایی بخش سوگندها است. قالب زیبایی محتوای گسترده سوگندهای ابتدایی و وجود صنعت اُتساع و هیجانات زبانی، ارتباط سوگندهای مذکور با بخش‌های دیگر و محتوای جواب قسم که تمام بخش‌های پس از مقسم به دلالت بر آن دارد، تحلیل شد. نهان بودن این دسته از زیبایی‌ها که مسئله اصلی نوشتار حاضر بود، در قالب بیان زیبایی‌های محتوایی بخش‌های بعدی ادامه یافت و محتوای عمیق آیات عبرت‌ها و آیات ابتلاء در قالب تبیین معنای تکرار ابتلاء و تکرار ماده قول بیان گردید. توجه به زیبایی اسالیب جملات فعلیه با فعل مضارع دال بر استمرار اوج دلیل توبیخ انسان ناسپاس را تبیین کرد. و به‌طور کلی رمزگشایی از زیبایی‌های محتوایی در بیست آیه اول سوره فجر که بر عهده نوشتار حاضر بود، به پایان رسید، ده آیه پایانی مشتمل بر یک نظریه زبانی است که مقاله دیگری را می‌طلبد و از آن‌رو که تحلیل زیباشناختی قرآن به شناخت اعجاز کمک می‌کند، این نوشتار به هدف این موضوع نزدیک شد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۳ ش). ترجمه حسین انصاریان. قم: اسوه.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۴ ش). النجاه من الغرق فی بحر الضلالت. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق). التحریر و التنویر. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن فارس، احمد (۱۳۸۷ ش). ترتیب مقایس اللغة. ترتیب و تنقیح: علی العسکری حیدر المسجدی. تهران: مرکز دراسات الحوزة و الجامعة.
- ابومزریق، احمد عبدالسلام (۲۰۱۱ م). ارشاد الحیران الی توجیحات القرآن. بیروت: دار المدار الإسلامی.
- ابی‌السعود، محمد بن محمد (۱۳۸۳ م). ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ ق). البرهان. قم: مؤسسه البعثة للدراسات الإسلامية.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۹۰ ش). زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام. تهران: مؤسسه تدوین آثار علامه جعفری.
- الحسینی، السید جعفر السید باقر (۱۳۸۷ ش). أسالیب البدیع فی القرآن. قم: بوستان کتاب.
- الحسینی، السید جعفر السید باقر (۱۳۸۷ ش). أسالیب البدیع فی القرآن. قم: بوستان کتاب.
- الحسینی، السید جعفر السید باقر (۱۴۱۳ ق). أسالیب البیان فی القرآن. تهران: مؤسسه الطباعة و النشر.
- خرقانی، حسن (۱۳۹۴ ش). قرآن و زیبایی شناسی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- خویی، سید ابوالقاسم (بی تا). البیان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- الدررزة، محمدعزة (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحدیث ترتیب السور حسب النزول. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار الشامیة.
- الزکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۳۷۶ ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتب العربی.
- سید قطب (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
- طالقانی، سید محمود (۱۳۶۲ ش). پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ش). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۵ م). آراء اهل المدينة الفاضلة و مضاداتها. بیروت: دار مکتبة الهلال.
- قائمی نیا، علیرضا (۱۳۹۰ ش). معناشناسی شناختی قرآن. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ ق). سفینه البحار. قم: اسوه.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۲ ش). دائرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۲ ق). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- معین، محمد (۱۳۶۰ ش). فرهنگ فارسی. تهران: امیر کبیر.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. قم: دار الکتب الإسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- هاشمی، سید احمد (۱۳۸۱ ش). جواهر البلاغة. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- هاشمی، سید احمد (۱۳۹۶ ش). جواهر البلاغة. قم: الإدارة العلیا للحوزات العلمیة.
- وکیلان، منوچهر (۱۳۸۱ ش). روش ها و فنون تدریس. تهران: دانشگاه پیام نور.